

Եւրոքիւնդ ինձ բող բլրի
 Զիւնասպիսակ կասարին պէս լեռներուն :
 Եւ հոն յիշե՛, ո՛վ բրուտա ,
 Պարմենեական առէլին մէջ խայտաղին՝
 Սըրսկապանի սրբաքարէր հեռանման
 Եւ հաղորդիւնը ամբալ
 Գեղեցկամէջ բուրազըւար կոյսերուն :
 Նամասկէին առ չէւէն
 Օր մը այսպէս կ'անցնէին
 Վարդակարմիր աղջիկներն
 Երջանկաւէս Սիւսմին :
 Յիշե՛ նոյնպէս, ո՛վ փրկութեան ողբակէզ,
 Պոչիւնն անմեղ՝ բաղիւններու երկնցին
 Գիւղակներու երջանկութիւնն աղեսող.
 Զի կը զրցուի բօնքնէլցին մէջ հեռուն
 Նոր խաչավայրը դրժնէ
 Բազմաշարշար Յիսուսներու արիւնին :

Առաւօտեան հովերուն
 Սուր հեղեղութիւնը անա՛
 Սարէն հեղի կը լեւէ
 Գրէիցը դո՛ւժ Զարթօնին :
 Պիս՝ արբընաւս , պիս՝ հնձեւ ,
 Եւ ճառագայթն Լեդիին
 Ճակիտի վերայ պիս՝ սառ ,
 Մինչև ալբա , ո՛վ բրուտա ,
 Մոխիրներուն մէջ դրժնէ ,
 Զարաւո՛ւ կայծը սրբիլ :
 Պիսի գոչեա ամենօրէն բախելով
 Աննաւաւ վի՛րը կուրծիդ .
 « Բաւ է ա՛լ , Տէր , բող մեռնիմ : »
 Մենք այն ասէն ցօղին մէջէն պիս՝ երբան
 Ուր որ չը կան մարդեր , սէրեւ , ծրպիւններ ,
 Դէպի Աստուածը հողին
 Մրցադալար , անբարբառ :
 Հոն պիս՝ հանգչիս սրբակաթ՝
 Մայրական զիրկ մը իբրէւ ,
 Թւեա՛մ աչիդ երկնցին :
 Շիրմաբաշիդ վրան էս
 Քէզի բանը պիս՝ բո՛ւմ
 Եւ պիսի գրե՛մ Աւետարանը կեանքիդ՝
 Տող մը միայն , տող մ'անցից՝
 « Այս է ճամբան , ո՛վ բրուտա : »

Ա.Ա.ՐԱՆՈՒ Ս. ՅԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՎՃՆՆԵՐԻԿ



ՏԻԿԻՆ ՀՐԱԶԵԱՅ

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Բանաստեղծ Յովհաննէս Խումանեանին,

Ազնիւ բարեկամ ,

Դուք խնդրեցիք եւ ստիպեցիք որ գրեմ իմ
 յիշողութիւններս : Առաջին պահուց , ինձ հա-
 մար՝ շատ դուռար եղաւ ձեր խնդիրքը կասարելու .
 Դրիչս անգոր կը զգայի առաջայտելու իմ զգա-
 ցումներս . կենդանի գոյներով պատկերացնելու
 իմ անցեալի յիշատակներս : Մուսան ինձ չէ
 շնորհներ իր քնարի քելերէն եւ ոչ իսկ ամենա-
 փոքր մասնիկ մը . քնարը հուրիւր եւ ուրիշեմ-
 բուն եւ ինձ բողբէլ է լոկ արձագանգի պատճառը .
 Ինչ փոքր : Զեր սիրալիւ խախտւածներն մղը-

լած, ես գրեցի: Երե չեմ ալ յայդուած կենդանադեղ իմ հիմ օրեօրու. պատկերը՝ ինչպէս կը ցանկայի, գեթ մեր քառորդի պատմութեան մեկ զոլուխը ուրուագծած եղայ. բոլի օտեւէ որ ձեզի՝ ձօնեմ զայն:

Պաքու. 1904

ՀՐԱՉԵԱՅ

Ա.

Ծնած եմ Գ. Պալոյ Բերա Թաղը՝ 1859 մայիս 20 ին: 1866 ին Հայրս վաճառանցաւ: Հայրական սէրէն զրկուիս զիս շատ կը մաշեցնէր ու սիրտս կը կրծէր: Ի՛նչքան լաց եմ եղած ու խեղճ մայրս և ուրիշներն ալ լացուցած՝ երգելով Թըքերէն կաղէի մը սա սողերու:

Պարիք Ալլան. սէն նազար իջ, պէն վափիր քայիւնիդ հեւ. Զիրա եօք իմեաց պիր եհրեհ, իմեհեհ, քաշիւնիդ հեւ. Իսմիւթիւմ սէն սին, հազմիշան, պշուռն էյ-թիւնե իմեհեհ, վա՛հ պսնա քաշիւնիդ հեւ. Պապասան հօֆիւզ ֆաշրմ, վա՛հ պսնա, քայիւնիդ հեւ 1):

(Բարի Աստուած. դուն աչիզ վրաս դարձուր, ես խեղի անբաղի եմ. Վասնզի ոչ մէկ տեղէ, ոչ մէկ յոյս չունիմ, անբաղի եմ. Յոյսս դուն ես, Ամենողորմ, ոչ մէկուն վիլը ծուռ մի՛ ձգեր. Ինչ բռնեցի՝ ձեռքս մնաց, վա՛յ իմծի, անբաղի եմ. Հօրմէ որք մնացի, վա՛յ իմծի, անբաղի եմ):

Եւ այս զգացման գրգռմանը ուժ կուտային Խըռնաուլայի ուսումնարանի երախաները. որտեղ կ'երթային ամէն օր Սաղմոս կարդալու. անոնք միշտ կը խօսէին իրենց Հօր մասին, թէ ի՛նչ կ'ըսէ իրենց, թէ ինչքն կ'աւանդէ իրենց Համար: Անոնց արտասանած ամէն մէկ բառը իմ ներքին կրակս կը Հրահրէր: Ես տուն կը դառնայի, ոչ իբր՝ երախայ, այլ քսանուէր տարեկան

պատանի, որ իր սիրուհին նոր թաղած է: Մայրս, զիս սաստիկ սիրելուն, գրեթէ արգելք կը գառնար ուսումնարան երթալու, օր մը՝ «տաքութիւն ունիս», ուրիշ օր մը՝ «տկար ես», ըսելով: Ծառախ եկեղեցի կը տանէր, յոյս ունէր կրօնական զգացմամբ մեղմացնել իմ վիշտը. փոքր առ փոքր ես սկսայ յարիլ՝ այն վարդապետին որ եկեղեցւոյ բնակէն Քրիստոսի չարչարանները կը պատմէր: Երբ տուն կը դառնայինք, անմիջապէս բարձրաւանդակի մը վրայ կ'ենէի, գլուխս կ'անցընէի սողաբակ մը՝ իբր վեղար, և ձեռքս աննկելով փայտ մը, կը կրկնէի մեն օգևորութեամբ այն խօսքերը զոր լսած էի եկեղեցւոյ բնակէն. մայրս ու մեն մայրս լալով մտիկ կ'ընէին ինծի. յանկարծ մեն մայրս կը սկսէր ողբասացութեան. «Իմ մէկ որդիս, իմ մէկ որդիս, ո՛վ է մասնէր Յիսուս որդիս»: Այս ներկայացումները տեւեցին մինչև այն օրը ուր մայրս իմ խնդրանքս զիս դուռ ֆրանսացի Գլուխեան Քոլորբու Թագափի ուսումնարանը: Ես մինչև այդ վայրկեանը եղած էի, և Հօս ալ Հարունակցի ԸԼԼԸ, ծոյլ աշակերտ մը:

Պարգևատրութեան Հանգուհի Համար կը պատրաստէին վառվիլ մը, այս վառվիլին մէկ կար ծեր կնոջ դեր մը, զոր յանձնած էին դասընկերուհւոյս՝ օրիորդ Անտէլին. անոր փորձերը անպաշտէին, ես Համարձակեցայ խնդրել Գլուխեան Քոլորբու՝ որ այդ դերը ինձ տարէ. «Ծոյլ, ըսաւ, ամէն օր դաստասան մէջ գէշ ես, թէր կ'աւանդէ, ասոր մէջ ի՛նչպէս պիտի յաղոնիս»: Խնդրեցի, Թախանեցի որ անպամ մը փորձէ, և Հաւանեցաւ: Թէ ի՛նչ եմ զգացած այն րոպէին ուր դպալ այդ անպաշտ պարունակող տեսարանին, նկարագրել խաղաղ եմ: Եթէ աղքատ մարդ մը վիճակահանութեան տոմսակ մը ունենար, և ինք առանց գիտնալու թէ իր տոմսակը աղքէն մեն թիւը շահած է՝ յանկարծ բերէին ոսկիները և ըսէին՝ Ա՛հա, քուզիդ է, ինչ որ պիտի ԸԼԼԸ այդ մարդուն Հոգեբանական դրութիւնը՝ ա՛հա այդ դրութեան մէջ էի. չէի գիտիր ո՛ր պահեմ տեսարան: Երբ տուն Հասայ, մայրս տեսնելով արտասուալից աչքերս, լեզուպատառ Հարցուց. «Ի՛նչ է, ի՛նչ ունիս»: — «Անուշիկ մայրիկս, ըրի, ասոնք ուրախութեան արցունքներ են. ես միշտ դասերուս

1) Վերջին տողը եղին մէջ օտպէտ է՝ Տիւնեանայ կէտիմ կէտիկ կիւլմեթիմ, քալեհիլ էմ (Ախարմ գալեա ի վեր՝ չիմրացի, անբաղի եմ). ես այդ տողը փոխած եւ վիճակի յարմարեցած էի:

նոյն կարծիքը ունիմ. ես ատ անուանեցի «Թատրոնի հոտ»:

Առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի իսկական թատրոն ու դերասաններ: Այդտեղ տեսայ տիկին Արուսեակ Պէրկրճեանը, իր քորը՝ Ազաւնի Վալիտեանը, և մեր տղանդաւոր դերասան Ազամեանը, որ ստանձնած էր Գարրիէլ քահանայի դերը: Փորձը յաջող անցաւ: Ներկայացման իրիկունը, Արուսեակ Պէրկրճեան՝ համբուրելով ու գգուելով՝ ինքը անձամբ հագցուց ինծի ու ջապելին՝ սև ղզեստներ: Ես վերադառնալէս Զեմ յիշեր թէ ինչ անցաւ շուրջն: Գիտեմ միայն որ այդ երեկոյ իմ փոքրիկ դերիս մէջ անգամ մը ծափահարուեցայ. ուսուցիչս և թարգմանիչը գոհ էին ինձմէ: Պ. Մաղաքեանը՝ մայրիկէս գաղտնի՝ վճարեց ինձ հինգ մէճիտ. թարգմանիչն ևս նուիրեց նոյնքան. ստացայ ուրախութեամբ այդ գումարը և տարի գաղտնի մեր տան կտուղին տակ պահեցի:

Զեմ յիշեր ինչքան ժամանակ էր անցեր այդ ներկայացումէն յետոյ, օր մը՝ Պ. Մաղաքեանը եկաւ զիս գտաւ ուսումնարանը, հասկըցուց թէ պիտի ներկայացնեն «Արգան» անոր մէջ՝ «Ոգի-Հայաստանի» դերը ինձ շատ յարմար էր. թէ՛ պէտք էր երգիչ և թէ՛ պէտք էր արտասանէի. մօրմէս գաղտնի՝ գացի մեր հանրածանօթ երաժիշտ Տիգրան Չուխաճեանի մօտ, սորվեցայ երգը, նոյնպէս՝ ոտանաւորը: Սկսայ խնդրել մօրմէս որ թող տայ, կրկին մերժեց, բայց երբ իր առջև արտասանեցի ու երգեցի, տեսնելով որ ես արդէն դերը պատրաստ եմ, երկրորդ անգամուհա համար իր համաձայնութիւնը տուաւ: Այդ իրիկունը շատ ծափահարուեցայ, և երկու անգամ կրկնել տուին երգը: Հեղինակէն ստացայ հինգ մէճիտ, Պ. Մաղաքեանէն՝ ասուր, և այդ գումարն ալ տարի գրի թաքստոցիս մէջ:

Լրագրութիւնը մանաւանդ ուշագրութիւն էր դարձուցեր իմ վրաս. զիս կ'անուանէր «տաղանդ», և կը խնդրէր Պ. Մաղաքեանէն տալ ինձ մեծ գեր:

Քանի մը շաբաթ յետոյ, ուսումնարանէն արձակման պահուն, կրկին երեցաւ. Պ. Մաղաքեանը. կարծես թէ սիրահարներ ըլլայինք. գացինք քովի փողոցը, որպէս զի ոչ ոք մեզ տեսնէ: Այդտեղ ինձ տուաւ մեծ գեր մը՝

«Հայկ Դիւցազն» ի մէջ, Հայկանուշի դերը.

— Պատրաստէ՛, Ազնիւ. բան մը կ'ընենք, այս անգամ՝ այ հրաման կը ստանանք:

Եւ որովհետեւ ձմեռնային շրջանին վերջն էր, այդ իսկ պատճառով դիւրութեամբ ստացանք հրամանը:

Առաջին փորձին, իմ դիմաց կանգնած էր Պետրոս Ազամեանը, սիրահարի դերով. այնպիսի ոգևորութեամբ գրկեց զիս՝ «Հայկանուշ», կը սիրէ՛մ զքեզ, ըսելով, որ ես իրտեղեցաւ և սկսայ լալ. — «Պարոն Մաղաքեան, չեմ խաղար այս դերը, առէ՛ք, ինծի նորէն փոքրիկ դերեր տուէ՛ք»:

Փորձը խանգարուեցաւ: Երկրորդ օրը՝ Պ. Մաղաքեան զիս համոզեց՝ ըսելով. — «Տե՛ս, ես դերը առի այն պարունէն և տուի ուրիշի մը, Պ. Դաւիթի թորեանցի, որ ամուսնացած է և սիրունիկ աղջիկ մը ունի»:

Մեծ էր ուրախութիւնս տեսնելով համեստ պարոն մը, որ պիտի ըլլար բեմի սիրահարս: Պ. Մաղաքեան կարեր էր ինձ համար մանուկոր կոշիկներ բարձր կրունկներով. շաբաթի մը չափ՝ երկուսն փէշ հագնեցելով փորձեր ընել տուաւ:

Ներկայացման իրիկունը՝ թատրոնը լեցուն էր, և մեծ էր ոգևորութիւնը: Այն ժամանակ ողբերգութիւնները մեծ տեղ կը բռնէին. այն դերասանը որ կը կարողանար երեք քայլ առաջ և երեք քայլ ետ երթալ, ձեռքերը օդին մէջ տարածել, ոտքին մէկը բարձրացնել, և աչքերը տախտակամանին վրայ յառելով՝ «Հեռու՛, հեռու՛, արեւնայից ուրուական» պոռալ, արդէն տարած էր յաղթանակը, և կը կոչուէր առաջին դերասան կամ դերասանուհի:

Աւարգայրը բացուեցաւ. ես նստած էի պարտէզի մէջ, սկսայ մենախօսութիւնս. ինչպէս թուեց, կը խօսէի, սեղուով մը զոր չէի հասկնար.

«Հրալար փանդիւն սիրոյս հուրը արծաթեցելով խանգարեց քնոյս քաղցրութիւնը. ձա՛ռանչք արեւուն վարդից թերթաքցիկ թերթերը կը համբուրեն և ցօղք արշաղոյսին նոցա կարմիր շրթներէն լուսափիւռ մարգարիտ կը կախնի»

Բայց կը խօսէի բնական կերպով, ձեռքս ու ոտքերս հանգարտ էին, որովհետեւ ինձ ձանձօր չէր «առաջին» ըլլալու պայմանը: Ժողովրդին

Համար՝ ասիկա նորութիւն էր. կ'երևայ թէ հաճելի եղան իրեն՝ այդ հանդարտ ու ոչ-բռնադրօսիկ ձեւերը. շատ շատ անգամներ ծափահարեց զիս և ի տես կանչեց ուրիշ տրամադրութեամբ: Այդ ժամանակուան թիւթերը, Մասիս, Մանգուլե, Մամուլ, գովեստով խօսեցան իմ մասիս: Պ. Մաղաբեանը ինձ վճարեց տասնուհինգ մէճիտ, իսկ հեղինակը՝ Պ. Ռոմանոս Սէտէֆճեան՝ տասը մէճիտ նուիրեց. ձեռք ալ յայտնի է իմ թղթատոցս, այս անգամ ալ կարողացայ յաջողութեամբ այնանց հասցնել քսանուհինգ մէճիտը:

Երբ տան մէջ կը բնակէր մօրեղբորս, որ ունէր կին և երեք աղջիկ. այդ կնոջ լեզուն սուր էր և ռափկ, շարունակ կը նախատէր մօրեղբորս. «Քորդ իր մէկ հատիկ աղջիկը հասարակաց կին պիտի դարձնէ: Եթէ ան ըլլար Արուսեակ Պէղիրճեան մը, այդ ուրիշ բան. բայց այդ խլլուրը ի՞նչ և որ ընկերը ի՞նչ ըլլայ»:

«Հալի Գիւշաղնի» ներկայացման յաջորդ օրը այր ու կին՝ նստած իրենց սենեակին մէջ. անկիւնը՝ կանչեցին մալ: և սկսան պախարակել զայն՝ կրկնելով նոյն խօսքերը. «Ի՞նչ է որ ընկերը ի՞նչ ըլլայ»:

Ա՛լ չկրցայ համբերել. գացի կտուրը, լեցուցի փէշիս մէջ մէճիտներու կոտրը, բերի ու վերէն թափելով անոնց գոգը՝ ըսի.

— Եթէ ես ոչինչ եմ, ինչո՞ւ ես սուրբ ինձիս այսչափ զրամ:

Այս որ տեսան, լեզուներն կարկամեցաւ, ա՛լ չկրցան խօսիլ. իսկ մայրս բարկացաւ ինձի. «Քեզի չէի՞ ըսած որ զրամ պիտի չընդունիս»:

— Ինչո՞ւ չառնէի. ես վաստակած եմ այդ զրամները. իմ արդար վաստակս է ասիկա:

Այսքան պիտի ըլլար իմ գործունէութեանս սկիզբն ու վերջը, եթէ անանկազդ դէպք մը չխեղաղորդէր մեր կեանքը. այդ դէպքը էր Քե-րայի մեծ հրդեհը, որ տեղի, ունեցաւ 1870ին: Թերեւս աւելորդ չըլլայ այստեղ քանի մը խօսք ըսել ծնողացս մասին:

Հայրս էր Գրիգոր Մինասեան, փաստաբան, ընդունակ և բանիմաց մարդ. ծնած էր Անկուր, պապական ծնողքէ. երեք տարեկան՝ որբ էր մնացած հօրով ու մօրով, որ իրեն ձգած էին մեծ կարողութիւն. իր հօրեղբայրը պէտք էր

կառավարէր այդ հարստութիւնը, մինչև որ ինքը չափահաս ըլլար: Այդ հօրեղբայրը զինքը իր հետը Պոլիս բերելով կը դնէ գիշերօթիկ վարժարան և ինք կը սկսի փաճառակալութեամբ պարապել. Պոլսոյ մէջ մեծ վարկ ունէր. տասնութ տարեկան հասակին մէջ հայրս ուսումնարանէն ելլելով՝ կը պահանջէ իր հարստութիւնը, բայց հօրեղբայրս անոր ձեռքը հինգ հարիւր ոսկի դնելով գլխէն կը հեռացնէ: Հինգ կամ վեց ամիս յետոյ, այդ գումարը վերջացած ըլլալով՝ հայրս կը գիմէ իր խնամակալին, որ նորէն հինգ-վեց հարիւր ոսկի տալով կը լուեցնէ զայն: Այսպէս քանի մը անգամներ կրկնելէ յետոյ՝ այլ ևս կը մերժէ վճարել՝ ըսելով. «Դուն սպառեցիր քու գրամներդ, ա՛լ ոչինչ ունիս իմ մօտս»: Հայրս կը ստիպուի դատարան դիմել, և դատէ դատ՝ խելամուտ կ'ըլլայ օրէնքի բոլոր նրբութիւններուն, օրինագիրքը կ'ուսումնասիրէ, կ'իրաճցնէ, և վերջ ի վերջոյ կը սկսի ասոր անոր դասը պաշտպանել և փաստաբանութիւնը իրեն պաշտօն կ'ընէ. այն ժամանակ՝ եթէ չեմ սխալուի՝ Պոլսոյ մէջ չկար հայ փաստաբան, հայրս՝ առաջին հայ փաստաբանն էր. յետոյ եկան Եւրոպայէն համալսարանաւարտ հայ փաստաբաններ:

Մայրս էր Ամմաւնի Մինասեան, ծնեալ Պոզաճեան, շատ գեղեցիկ, բարի, ողորմած, աղքատաց խնամող, անձուներ: Երբ փողոցէն կ'անցէր, ամէն կողմէ կը զողէին՝ «Չարի իշի բուպիէ», նմանցնելով ձախարակէ անցած փայլուն բուպիէ սովիներուն. շատ հարուստներ ուզեր էին ամուսնանալ հետը, բայց կամոյնիկ ըլլալուն համար մեծ հայրս ու մեծ մայրս հաւանութիւն չէին տուած: Հայրս իմանալով որ պապական միաբով պիտի չընրայ ամուսնանալ անոր հետ, կ'երթայ լուսաւորչականաց եկեղեցին, լուսաւորչականութիւն կ'ընդունի և հինգ տարի յետոյ կ'ամուսնանայ. կ'ուսնանալ երկու աղջիկ ու մէկ մանչ. մանչը և մեծ աղջիկը մօրս նման հանգարտ տղաք էին, ես՝ հօրս նման անհանգարտ և համարձակ, այդ պատճառաւ զիս շատ կը սիրէր. ես ալ կը պաշտէի զինքը, և աստիկ ցաւ զգացի երբ վախճանեցաւ:

Քոյրս և եղբայրս մեռան. ես մնացի միւսակի. Հայրս շատ կը շահէր, բայց շատ ալ կը չաւայէր: Եւ երբ վախճանեցաւ, երեք հագար

ոսկի ձկնեց ինձ համար . առոնք արծեթղթեր էին , զոր մայրս կտուրին տակ պահած էր իրր ապահով տեղ . այն տուներ ուր կը բնակէինք՝ մօրս էր :

Եկաւ յանկարծ Բերայի հրպեհը : Ընկարող եմ նկարագրել այդ սոսկալի աղետը , այդ սարսափելի օրը՝ ինչպէս որ էր : Ըսքանը միայն պիտի ըսեմ որ ամբողջ Բերա թաղը հոյ ճարակ եղաւ , հարուստներ աղքատացան , մայրեր անգուակ մնացին , գաւազներ անմայր . չկար ընտանիք մը որու անդամներէն մէկը կամ երկուքը պակաս չըլլային . շատ ընտանիքներ ալ խմբովին իրզուած գտնուեցան քարաշէն տուններ . մէջ : Հրդեհը լափեց ոչ միայն անբաւ հարստութիւն , այլ և հազարաւոր կեանքեր . Բերան կը բռնկէր տասնուչորս կողմէ , կարծես կրակը երկրէն կը թափէր . շատ մարդիկ փողոցներուն մէջ այրեցան :

Աղետը մեծ էր , ժողովուրդի լաց ու կոծի ձայնը հասաւ մինչև Սուլթանի ականջը . ուղարկեց հազարաւոր վրաններ և հաց :

Հատեցու հետ մենք ալ էինք այժմ՝ անտուն , աղքատ , կիսամեղք , բուպիկ , որովհետև փողոցէն կրակին վրայէն անցած ատենինս իմ կօշիկներս և մօրս շրջագլխաւոր այրեցան :

Մեզ վիճակուած վրանն էր Հայոց գերեզմանատան մէջ : Եմէն մէկ վրանի տակ կար գերեզմանաքար մը . մեր վրանը՝ պատահամբ թէ վերին տնօրինութեամբ՝ կը գտնուէր ձիշտ այնտեղ ուր էր սիրելի Յօրս գերեզմանաքարը : Ես նկատեցի քարին վրայի արձանագրութիւնները , և կարդացի՝ «Ատ հանգչի Գրիգոր Միշասեան , Սրբուհի Միշասեան , Մաքսուտ Միշասեան : Մայրս որ լսեց . այնպիսի սոսկալի ձիւ մը արձակեց , որ մինչև այժմ կարծես կը հնչէ ականջիս .

— Գրիգոր , քովիկդ տեղ տուր մեզի . մենք ալ կ'ուզենք թաղուիլ . մենք կենդանի թաղուած ենք ձեր մօտը . տե՛ս , սիրելի գաւակդ , աղքատ , մեղկ :

Նը պոռար , և այնպիսի կսկծալի հառաչանքներ կ'արձակէր , որ մօտակալ վրաններէն հաւաքուեցան մարդիկ և մեզ բռնի դուրս հանեցին , ուրիշ վրան մը փոխադրեցին :

Այդ գիշերը հողի վրայ քնացանք , մայրս ինձմէ գաղտնի՝ ես մօրմէս գաղտնի՝ լալով . կը

մտածէի թէ ի՜նչ ընեմ որ քանի մը ոսկի ձեռք անցընեմ , մօրս շրջագլխաւոր , ինձ կօշիկ և անկողին ձեռք բերեմ : Յանկարծ գտայ :

Հասակէս երկայն ձօխ մագեր ունէի : Սուսմարան յաճախած միջոցիս , վարսավորայ մը շարունակ կ'ըսէր իր քովի մարդոցը . «Ի՜նչ մագեր . ի՜նչ չէի տար» :

Առտուն կանուխ գացի գտայ՝ այդ մարդը : Ընոր խանութը Խընուաւայի ուսումնարանին մօտ ըլլալուն , ոչ այդ խանութը ոչ ալ ուսումնարանը այրած էին :

— Ի՜նչ կուտաս . մագերուս :

— Չորս ոսկի , պոռաց անմիջապէս :

— Հուս կարէ :

Ցաւը բուպէն արդէն ամէն բան աւարտած էր : Անաստուածը վերջին ծայր կարձ էր ձգած մագերս :

Չորս ոսկին ձեռքս , իսկոյն մտայ մեր վրանը . մայրս որ զիս տեսաւ , իսկոյն բացաբանեց .

— Հապա մագերդ :

— Չորս ոսկի ծախեցի . աւելորդ բեռ էին մագերս . հիմա այս գրամով մեր նախնական պէտքերը կը հոգանք :

Մայրս ալ իր կարգին ինձ ցոյց տուաւ երկու ոսկի . պատմեց թէ երկու մարդ են եկեր , զիս են փնտռեր և մօրս յանձներ են երկու ոսկի՝ պատուիրելով որ ինձ լաւ սնունդ տայ : «Ըն ապագային հայ բեմին առաջին զարդը պիտի ըլլայ , ըսե՛ր , ան մեր յոյսն է» : Յետոյ . գերեզմանատան փղբրիկ մատուռը երթալով , բնմէն գորգ մը վերցուցեր էին , ըսելով՝ «Թող վարդապետը առանց խալչալի քարոզէ , և տուեր էին մօրս . — «Հիմա հուսման գետինը փռէ՛ այս գորգը» : Ետէն իմացայ որ այդ մարդոց մէկն էր Մամուլի խմբագիր Գեորգ Այվազեանը , իսկ միւսը՝ կարծեմ Մանգուլեի խմբագիր Նարայեան Գառնուհանը :

Բոլոր տէրութիւնները , նուիրատուութիւններ ընելով նպաստներ էին ուղարկած հրիւղեայներուն : Հիմա կը բաժնէին վերմակ , անկողին , ձերմակեղէն , բրինձ , իւղ , վերջապէս ամէն բան որու անմիջական պէտք կար , բաժանման գործը յանձներ էին «Գլխութեան Քոյրերուն» , որոնք դժբաղդաբար միայն իրենց ցանկացած մարդոց կուտային : Նպաստներու բաշխումը

պէտք էր որ կատարուէր առանց կրօնի խտրութեան, բայց յանուն գթութեան. Գթութեան ֆոյրերը անգթութիւն կ'ընէին, մեզ լուսաւորչականներս զրկելով: Յանկարծ գաղափար մը ունեցայ, երթալ իմաց տալ այս գարշելի արարմունքը Մեծ-Եպարքոսին, որու Համար մեծ վրան մը տարքած էին Թաթսիսի պարտէզին մէջ՝

Այո՛, բայց քիչա՞նչ կարողանալի ներհասնիլ: Գունէն քիչ մը հնու, պահապան զինուորներ կանգնած էին, իսկ անմիջապէս գրան առջը կային երկու համար և իսուլ պահապաններ: Կերպով մը անցայ զինուորներուն մօտէն, և երբ հասայ գրան մօտ, սկսայ այդ համարներուն հետ նշաններով կատակել: Հագին տասը տարեկանի երեւթ ունէի: Անոնք չկարծեցին թէ ես կարող եմ համարձակուիլ այդպիսի քայլ մ'ընել, երբ յանկարծ վրանէն ներս սողալով ինկայ փաշային սոթերը: Ներսը շատ մարդիկ նստած կային. բաց ես անգիտակցաբար ուղղակի նպատակահասար էի: Համարներ վաճկեցին ետեւէս, բայց փաշան արգիւնց անոնց ինծի զպիւլ:

— Ի՞նչ է, ֆաթալեօզ ֆրզում (սեւաւորի աղջիկ):

— Տէ՛ր, շնորհ ըրէք, ո՛չ հայր ունիմ ո՛չ աղպարս: Տրդեհը մօլորի վրայ նստեցող մայրս ու դիս: Նպաստներէն մեկի ոչինչ կը հասնի, քոնի որ լուսաւորչական ենք: Ողորմեցէ՛ք:

— Ի՞նչ կ'ըսես, փաթրի՛կ, ըսածներդ ճշշմարտութիւն են:

— Տէր իմ, կարող էք ստուգել:

Ձեռն աշտեղ պահեցին, և մարդիկ ուղարկեցին որ քննեն թէ արիւթք ճիշդ է ըսածս, ճիշդ է որ մենք ոչինչ ունինք:

Քաւորդ ժամ մը յետոյ՝ իրողութիւնը հաստատուած էր. փաշան կանիւց իրեղէններու վերադաշուն և հրամայեց տալ ինձ ինչ որ հարկաւոր էր: Մեծ պարիի մը մէջ լեցուցին վերմահեր, ձերմահերի վերարերկու քարտեր, բրնձ, ևն, և բուռը տալով զինուորի մը՝ փաշան հրամայեց անոր որ ինձ ընկերանայ: Ընորհալուցութիւն յատկեցի և մեկնեցայ:

Կէս ճամբան հանգիպեցայ խղճալի տեսարանի մը: Վերանի մը մէջ կար վեց հոգւով բնառիկ մը, այր ու կին իրենց չորս երախաներով. ամուսնոյն մէկ սոթը այրած էր. Թշուա-

ուութեան աղետալը պատկեր մըն էր ատ. խեղճերը կեղտոտութեան մէջ թաթթուած էին՝ գարշահոտութեան մէջ ապրելով. երախաները կը ձայնէին, ու մայրը կուլար:

Ձէի ծանօնար այդ ընտանիքը, բայց կնոջ լացը տեսնելով մեռեցայ խոլոյն և ամէն ինչ հասկեցայ: Առի պարկս զինուորին ձեռքէն և այդ խեղճերուն հետ կիսեցի ամէն ինչ որ փաշան ինձ տուած էր: Իսկ իմ բաժինս հասցուցինք մօրս մօտ, որ շատ ուրախացաւ:

Կարծեմ չէր եղեր քառորդ ժամ մը որ ես գարձած էի տեղս, յանկարծ զինուորը կրկին երեցաւ. — «Շո՛ւա, փաթրի՛կ, փաշան քեզ կ'ուզէ, շո՛ւա ըրէ, շո՛ւա»:

Մայրս որ լսեց թէ փաշան զիս կը կանչէ, այլալուցեցաւ: Ես հանգստացուցի զինքը և զի՞նուորին հետ նորէն գաջի վրանը: Փաշան զիս որ տեսաւ, յանդիմանեց. — «Ես քեզ տուի որ դուն ուրիշներուն բաշխես»:

— Տէ՛ր, ալ ինձմէ աւելի պէտք ունէր. բոլորը չտուի. ինծի շատ էր, կիսեցի:

Փաշան զիս քովը նստեցուց, և հրամայեց որ ինձ տան առաջուան տուածնուն կրկնապատիկը. յետոյ՝ «Չաւա՛կս, ըսաւ, ա՛ռ մայրդ, եկուր իմ ապարանքս բնակէ. մեր տունը եւրոպացի օրիորդներ կան ևստեղուհայ պաշտօնով. ես կուտամ ձեզ երկու սենեակով բաժանունը մը, և ձեր բոլոր պէտքերը իմ տանս մէջ կը հոգացուին»:

Ապա հրամայեց որ թոյլ տան ինձ ազատ մուտք ունենալ իր վրանին մէջ:

Մօրս պատմեցի թէ փաշան մեզ երկուքս իր տան մէջ կ'ընդունէր:

— Ո՛չ, ըսաւ մայրս՝ խստով յուզուած, ես չեմ երթար, քեզ ալ չեմ ձգեր. անոնք քեզ կը թրքացնեն:

Այդ րոպէին մեզ մօտ եկաւ Պ. Մաղաքեանը: Առաջարկեց ինձ վարդապետի կողմէն 16 սոկի տասնմհից օրուան համար:

— Թագաւորը թշխատութեան հանդէս կատարել կուտայ, և այդ առթիւ պիտի տեղի ունենան ժողովրդական ներկայացուցիչներ: Ամբողջ խումբը վարձուած է: Ես կ'ուզեմ որ դուն ալ մասնակցիս, պիտի ներկայացնենք փոփոխներս: Ես աւախութեամբ ընդունեցայ անոր առաջարկութիւնը, որ իմ փրկութիւնս էր: Ինձ

մայրս, այլ ևս հարկադրուած՝ յօժարեցաւ զիս յանձնել Մաղաքեանին :

Պաշտիք անմիջապէս անշուք թաղ մը (արդէն առաջնակարգ ակ շէր ֆնացեր), վարձեցինք կտտրել մը տակ՝ մէկ ոսկի ամսականով, փոխադրեցինք մայրս այնտեղ, իսկ ես փոխադրուեցայ այն վրանը ուր կը բնակէր ամբողջ խումբը :

Երբ Սուլթանը իր որդիներէն մէկը թշխատեցու ըլլայ, մեծ հանգէսներ ու ժողովրդական խնջոյքներ սարքել կուտայ, որոնք կը տեւեն 15-20 օր : Թաշ-Բըշլա և Նիւմիշ-Սուլու զօրացուցները հիւանդանոցի էին վերանմուտ, հազարաւոր հիւանդներ (նոր թշխատուածներ) պաշտեալներ և էին . երկու տարեկանէ սկսած մինչև յիսուն տարեկան մարդիկ կային հիւանդներուն մէջ : Թաշուորը ամէն գիւղ ու քաղաք կը յայտարարէ թէ ով որ կը ցանկայ կատարելապէս ըլլալ միւսիւման և աղքատութեան պատճառով չէ թշխատուած, կարող է գալ թշխատողներուն համար պատրաստ է անկողին, ձեռք մը զգեստ, տասը մէծիս փող և Զանապարհաճախ : Եւ ահա ամէն կողմէ Պոլիս կուգան, յանուն միւսիւմանութեան արիւն թափելու և դրամներն ստանալու : Թուրք և թրքահայ թատերական խումբերը, ըմբշամարտներ, լարտաղացներ, թուրք ու եւրոպացի երգիչներ, բոլորն ալ վարձուած էին տերութեան կողմէ : Տօլմապահչէի հրապարակին մէջտեղը շինուած էր մեծ բնակարան : Մէկ խումբը միւսին ետեւէն ներկայացումներ կուտար անդադար : Մինք ընդհանրապէս փոփոխել կը խաղայինք . մեր ձայնը կը կորչէր նուագածութեանց և ժողովուրդի գոռուած գայումին մէջ . ժողովուրդը մեր շարժումները տեսնելով միայն կը զուարճանար :

Վերջացան հանգէսները, և Մաղաքեան կրկին ինձ առաջարկեց մտնել Վարդովանի խմբին մէջ, ուր ինքն ալ ռեժիսորութեան պաշտօն էր տանձնած . ինձ առաջարկեցին ամսական ութը ոսկի : Պայմանաւորուեցանք Վարդովանի հետ, և փոխադրուեցանք Խաչիւտար ներկայացումները տեղի պիտի ունենային Նգիգիէ թատրոնին մէջ :

Քանի մը խօսք Մաղաքեանի մասին :

Պետրոս Մաղաքեան կօշկակար է եղած, երբ Արեւելեան թատրոնը բացուած է : Իբրեւ սիրող ամէն օր ներկայ կ'ըլլայ եղբի փորձերուն :

Արեւելեան թատրոնի գերադուցումեան համար մասնաւորապէս հրաւիրուած է եղբի եւրոպացի մը, կարծեմ Ղաչի անուամբ : Մաղաքեան աննայն ուշադրութեամբ կը հետեի անոր, և սիրողը կը գանձայ գերասան : Արեւելեան թատրոնը փակեցելէ յետոյ, և կօշկակարութիւնը շարունակելով հանգերէն, իր առաջնորդութեամբ կուտար ներկայացումներ : Մասնաւորապէս՝ «Թիկուէթթու» մէջ խեղճատակի գերը կը կատարէր վերջին ծայր յաջող ու բնական : Դեռ ևս յիշեմ՝ Պլանշի գերը կատարած ատենն, ես կը սիրահարուէի այդ չեղտ երեսով տղեղ, կույրկ մարդուն, ա՛յնքան ոգեւորութեամբ կ'արտասանէր՝ «Պլանշ, որդեակ իմ, չեմ կարող ընել թէ ո՞րքան և ի՛նչպէս կը սիրեմ քեզ» : Մասնաւոր վերջին տեսարանին, երբ կ'իմանայ թէ վերաւորուածը իր աղջիկն է, ինչպիսի բուռն սիրով և քրքշուքով կ'արտասանէր այս բառերը . «Պլանշ, հոգեակ, ո՞րտեղդ է ցաւդ» : Ես կը մոռնայի թէ Պլանշը չեմ և թէ ան թրիպուլէն չէ . աչքերէս արցունքը հեղեղի նման կը հոսէր : Նշենպէս «Թափառական Հրեայի մէջ» Տափուպէնի, Տօն Նրիկորիօի, «Նաղագէտ», մէջ Նաղագէտի և Մոլիերի Սկափինի գերերը, զոր կը կատարէր, իրեն համար մեծ յաջողութեաններ էին : Այս գերերուն մէջ՝ մինչև այսօր զինքը փոխարինող չէ եղած : Իբր ռեժիսոր այնքան յաջող էր որքան վերոյիշեալ գերերուն մէջ իբր գերասան : Ան եղաւ իմ մենտօր, կեանքիս առաջնորդը : Ան էր որ կը ծանօթացնէր ինձ չարն ու բարին : Անոր մահէն յետոյ միայն կարողացայ ընտանեացը փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել՝ բարեկամներէս խնդրելով ընդունել տալ իր որդին Թուրքիոյ ծխախոտի ռեժիսի ընկերութեան մէջ, և ընդունուեցաւ, ու կարծեմ թէ մինչև ցարդ կը հայթաթէ իր մօր ու քրոջ օրոպահիլը :

Բ

Մամուռան եղանակի առաջին փորձը տեղի պիտի ունենար Խաչիւտար, Նոյն Նգիգիէ թատրոնին մէջ : Նշանակուած էր փորձ՝ Ժամը 3ին (ըստ եւր. 9ին) : Բայց արդէն ամբողջ խումբը 2 1/2 րէն հաւաքուեալ էր : Խմբապետն էր Վարդովան, ռեժիսոր՝ Մաղաքեան, ընկերներս էին

Երանուհի Գարագաշ, Վերգինիա Գարագաշ, Թերեզա Չուհաճեան, Գարեգին Ռշտուհի, Մանուկ Սիսակ, Սերոբէ Դեմեքեան, Կալան, Թասպեան, Սանճաքճեան, Չափարստեան, Գեորգ Դերպէրեան, Տեփուճեան, Տիրան Գալֆայեան, որոնց հետ ծանօթացեր էի թշուառութեան հանդէսներու ժամանակ: Չափ կողմի քուլաներու քով նստած էին տղամարդիկ և աջ կողմը՝ կանայք, այսինքն Գարագաշ քոյրերը և Թերեզա Չուհաճեան, որոնցմէ տասը քայլ հեռու էր փողոցի գուռը: Ես ալ գրեթէ տասը քայլ հեռու նստած էի օրիորդներէն, զբան հակառակ կողմը:

Այդ միջոցին ներս մտաւ պատանի մը, երկրորդ հասակով ու երկար վզով. ունէր երկայն քիթ. գունատ էր: Միտրաբոյն ու շատ մաշած գլխու էր հագած: Թևին տակ կար տետրակ մը: Երբ երեցաւ, գերասանուհիները սկսան ծիծաղել, ըսելով. «Քա՛ Թերեզա, քուկինդ եկաւ»: Իսկ Թերեզան պատասխանեց. «Այնքան գունատ է, որ ինծի պէտք չէ. շուտով կը մեռնի», Ես լսեցի այդ խօսքերը, բայց չէի կարծեր թէ պատանին ալ լսած էր:

Այդ ցնցոտիներ հագած ու երեզմանին մօտեցած պատանին Գուրեանն էր, մեր բոլորիս օրինելի բանաստեղծը: Իսկ իր թևի տակի տետրակն էր «Թատրոն», խաղը, զոր Կուզեր կարգաւ Վարդգէսեանին և ընդունել տալ խաղացուցակին մէջ:

Երբ իր մահէն յետոյ կարգացի անոր բանաստեղծութիւնները, այն ատեն իմացայ թէ ան ալ լսած էր Թերեզա Չուհաճեանի խօսքերը, քանի որ գրեւոր էր.

«Հասերը զիս մերժեցին»,

«Քրնար մ'ունի սոսը», ըսին.

Մին՝ «Դողդող է, գոյն չունի».

Միւսն ալ ըսաւ՝ «Կը մեռնի»...

Փորձը սկսաւ: Իսպն էր «Ալպեանց Հովուհի», որու մէջ պիտի կատարէի անմեղ ու միամիտ հովուհիի դերը: Մինչև երրորդ արարուածը շատ լաւ տարի գերա: Չորրորդ արարուածէն պիտի սկսէր առաւը, ուր լալով պիտի պատմէի օրիորդի մը իմ գրութիւնս, բայց ես չկարողացայ առ պատկերացնել լացը: Քանի մը անգամ՝ Մաղաբեան ցոյց տուաւ, կրկնեց, բայց ես դարձեալ չաջողեցայ: Այն

ատեն այնպիսի ուժով թևս կսմթեց, որ սաստիկ ցաւէն սկսայ լալ. — «Ահա այդպէս պէտք է պատմես», Թէև այդ միջոցին սաստիկ վշտացայ, բայց յետոյ մոտճելով որ ես երբեք չպիտի կարողանայի կատարել այդքան բնական, գացի ու համբուրեցի անոր ձեռքը:

Այդ դերը իմ առաջին հրապարակային տեսիլն էր. Խաչիկատարի ժողովուրդը շատ համակերցաւ ինծի: Ազգարարութիւններուն վրայ իմ անուանս տեղ իբր կեղծանուն տպած էին կարծեմ՝ Օր Մաղաբեան. բայց նոյն իսկ այդ առաջին ներկայացման հետեւեալ օրը՝ արդէն Մաղաբեանը սրբուած էր ազգարարութեանց վրայ և տեղը գրուած՝ Հրաչիկայ: Ժողովուրդին մէջ մասն ալ զիս անուաներ էր Վարդանուշ, բայց վերջ ի վերջոյ՝ «Հրաչեայ», անունն էր որ յաղթանակեց:

Ամիսը ուժեղ ներկայացում կուտայինք, չորսը թուրքերէն լեզուով, և չորսը հայերէն: Իսկ ռամագանին, երեսուն գիշեր շարունակ կը ներկայացնէինք թուրքերէն:

Ըստ պայմանագրութեան, երկու ամսէն տեղի պիտի ունենար իմ նպատիս ներկայացումը: Թատրոնի ծախքը հանելէ յետոյ, մնացածին կէսը իմն պիտի ըլլար:

Կարծեմ ներկայացուելիք խաղը ողբերգութիւն մըն էր: Հասարակութեան մէջ ոգևորութիւնը այն աստիճանի էր հասեր, որ ազգարարութեանց երկրորդ օրը՝ տոմսակներն արդէն սպառած էին: Այդ առթիւ կը յիշեմ թէ «Մամուլի մէջ այսպիսի բան մը գործած կար.

«Իր յուսանք որ Խաչիկատարի հասարակութիւնը կը գիտնայ գնահատել իր փորձի սիրելի գերասանուհին. որուն քանի մը զոյգ կոշիկ մաշել տուին այս ամառ ամէն ներկայացման տան անգամ ի տես կոշիկով».

Ներկայացման երրորդ արարուածի միջնարարին, քովի սենեակէն ձայներ լսեցի: Գացի այնտեղ, տեսայ որ Երանուհի Գարագաշ ուշագնաց է եղեր, և երբ ուզեցի օգնել, օրիորդը՝ ուշքի գալով խիստ ձեռքի և «կորիք» պոռաց: Ես ոչինչ հասկայալ: Գիմեցի զէպ ի տեսարան, ուզեցի տեսնել Պ. Մաղաբեանը և համփնալ եղելութիւնը, բայց արդէն Պ. Վարդապետին բանալ տուեր էր վարագոյրը և կընէր ժողովուրդին.

— «Մեծարգոյ հանդիսականք, դուրսը Օր.

Հրաշեայի համար գրամ կը ժողվեն կոր. գիտցէք որ ես չեմ ընդունիր. այդ մուրացկանութիւն է: Այդ միջոցին հանդիսականներուն մէջէն պարոն մը, ձեռքէն նետելով սիրունիկ կողով մը որուն մէջ կային արծաթ և ոսկի դրամներ, զօռաց արահայտ մէջտեղէն.

— «Աւարդովեան», մուրացկանութիւն չէ», երբ Օր. Գարագաշի ձեռքէն բռնած՝ Թուրքերէ նուիրատուութիւններ կը ժողվես: Գողութիւն չէ», երբ Օր. Հրաշեայի նպատակն կէտէն աւելին կ'առնես: Ամօթ չէ՞ որ երկու անօրէն ունենալով հանգերձ՝ մինչև այսօր Օր. Հրաշեան առանց վերարկուի է մնացեր: Եւ երբ մենք կամուօր նախընտրով կ'ուզենք օգնել իրեն, զուն մուրացկանութիւն կ'անուանես»:

Այդ իսկ րոպէին, Օր. Ե. Գարագաշ, վարագոյրին քովէն այդ պարոնին նայելով՝ բացագանչեց. — «Այ գլխուդ...»:

Երկրորդ օրը՝ այդ գէպը լրագիրներուն մէջ գրուեցաւ. Իսկ Օր. Ե. Գարագաշը անուանեցին «Այ գլխուդ գերասանահայն»:

Հետաքրքրուեցայ թէ ո՞վ էր այդ պարոնը որ զիս այդպէս կը պաշտպանէր: Ինչ ըսին թէ անոր անունն է Գօռանեան Լեւոնիս:

Գ

Քանի մը ամիս յետոյ սխաւ ձմեռնային շրջանը Պարսոյ Կէտիկ-Փաշայի թատրոնին մէջ: Ստիպեցի Աւարդովեանը որ աւելցնէ ամանակս, և մէկ ոսկի յաւելում ստացայ: Այդ շրջանին էր որ մեր տան մէջ պատրաստեցին Լսողիկը, և ընդունուեցաւ խումբին մէջ հինգ ոսկի ամսականով (մինչդեռ սինաֆներուն կը վճարէին երկու ոսկի): Լսողիկը իմ մօրաբոր թոռն էր:

Մենք ընդհանրապէս կը ներկայացնէինք Խառնիխուռն՝ առաջներ, կատակերգութիւններ և փողիկներ, նամանաւանդ սեծ գերիկ կատարելէ յետոյ՝ կ'երգէինք. «Հանսօնէթ» մը: Իմ երգերս էին «Քթէն զժգոհ աղջիկ», «Հովիւ-Հովուհի», «Սիրելի ինչ րան է՝ րնաւ չգիտեմ», և ասոր նման երգեր: Թողովուրդը թատրոնէն չէր ուզեր մեկնել եթէ Գարեգին Ռչաունին կամ Հրաշեան բան մը չերգէին:

Գարեգին Ռչաունին միջահասակ, նիհար, թխափոշ, կուրծքի սկզբութեամբ առաւապոյ կրիստաւոր մըն էր: Այս պարոնը ճշմարիտ



ՅՐԱՅԵԱՅ՝ ԶՈՎԱՌՆԻ
(«Հովիւ-Հովուհի»-ը ելլիմ մէջ).

տաղանդ էր. ախտն որ չէինք հասկնար ինչ որ կ'ընէր անկաւ: Գիտէինք միայն թէ լաւ գերասան է: Այս զիշեր Տօպանթօն գատուորի գերը կը կատարէ, ժողովուրդը զայն կը լսէ իր Տօպանթօն. վաղը զիշեր Փունչինէլլայի գերին մէջ՝ Փունչինէլլա էր: Ան տեսարան գար թէ չէ, ժողովուրդը կը սկսէր ինչպէս մարիւ: Իր գէմքին վրայ չէր տեսնուեր ո և է ծամածուութիւն Վերջին ծայր քնական էր իր բոլոր գերերուն մէջ: Ի՞նչ մեծ տաղանդ պէտք էր ըլլար այդ մարդը՝ որ անընական գերասաններու մէջ քնականութիւնն էր ընդգրկիր:

Մարաբեան առանց բացառութեան բոլորին ուսուցիչն էր: Ամէն օր տեսարակն մէջ կը գրէր ներկայ գերասաններուն անունները: Եթէ ուշանային կամ բացակայ գտնուէին. ըստ ներքին կանոնագրութեանը՝ կ'ենթարկուէին սուգանքի: Կանոնագրութիւնը խիստ էր, և պէտք էր ամենքս ալ հնազանդէինք:

Նոյնպէս թուրքերէն արտասանութեան գասեր կ'առնէինք: Մեր ուսուցիչներն էին յայտնի գրագետ Քէմալ պէյ և Ապի պէյ:

Այս կերպով կը շարունակէինք գործը, ամառը՝ իսկիտար և ձմեռը՝ Կէտիկ-Փաշա :

Երկրորդ ձմեռանային եղանակին՝ Ֆառուհ-եանան Դափնեանէն գալով իր հետ բերու մեզ Ագամանը : Ինչ գրել Ագամանի մասին, քանի որ ամենուն յայտնի է թէ ան ինչպիսի գերասան էր. ո՛չ, ան «գերասան» չէր, տա-ղանդ էր, հանձար էր. բաւական էր զայն ան-խօս տեսնել բնի վրայ և զուր արդէն կը զգա-իք թէ ինչ խոշոր ուժ մը կանգնած է ձեր գէմը : Ըն իր կարծ հասակով բնմի հսկան էր : Ես կ'ըսեմ որ անոր նմանները շատ քիչ են Նոյն իսկ եւրոպական բեւեռու վրայ : Իսկ զձ Ագամանս . քանի՜ անգամ անոր ուկորները գե-րեղմանին մէջ անհանգիստ ըրած են՝ նորբուկ գերասան մը մէջտեղ ելածին պէս «Ագամանը վերականգնանայաւ» գոչելով . չէ՞, պարոններ, աղքատ ալ զիւրին չէ Ագամաններ ունենալ . դարեր գո՛ւար կ'արտագրեն, մայրեր գո՛ւար կը ծնին աղպիսի արուեստագէտ մը :

Ագամանս փորձեց թուրքերէն լեզուով խա-ղալ, բայց չյաջողեցաւ արտասանութիւնը շատ պէշ էր, ա. գ. պատճառով Տրաքսանեցաւ խուժ-բէն, մանաւանդ որ երկրորդական անդ բռնելու համար ծնած չէր :

Մինչև երկրորդ «սեզոնը, ես կը կատարէի «Ուկարէթ», «Կրիդէթ» և Էնթէնի»-ի դերերը, իսկ առաջին դերերը կը կատարէր Օր. Ե. Գա-րագաշ :

Այդ թատրոնական եղանակին՝ յանձնա-խումբ մը կազմուեցաւ թուրք աւագանիէն, Ատի պէյ, Նազրմ պէյ, Ջիա պէյ ևն. ասոնք հարուստ մարդիկ էին, Եւրոպա կրթուած, շատ հասկող : Թարգմանեցին «Քաթերին Լօփ-ւարտ» խաղը, և ստիպեցին Պարզովեանը որ ինձ խաղիլ տայ Քաթերինի դերը մէկ անգամ. իսկ երկրորդ ներկայացման՝ Օր. Ե. Գարագաշին Երր Մաղաբեան ինձ յանձնեց դերը, ես մերժեցի ու սխալ լալ .

— Ես առաջին դեր չեմ կրնար կատարել, դեռ պատրաստուած չեմ :

Մաղաբեան համոզեց զիս որ ես կարող եմ, և պէտք է փորձեմ վերջապէս :

Իմ սենսակա Մաղաբեանի սենսակին մէկ բաժանմունքն էր, և ծուռք՝ անոր սենսակէն : Դիտամար այդպէս էր ըրած, որպէս զի միշտ

կարողանայ հեռու պահել զիս ֆեսսակար տար-րերէ : Եղան գերասաններ որ այլ կերպ մեկնե-ցին այդ հսկողութիւնը, բայց միայն չարամիտ-ները իրաւունք չին տար քառասուն տարեկան մարդու մը տանըջորս տարեկան աղջիկ մը իրբէ իր հարազատ զաւակը հովանաւորելու :

Ներկայացման երեկոյին՝ հագուելու միջոցին՝ կուլայի . Մաղաբեան զիս կը խրախուսէր .

— Եւ յաջողիս, բնաւ մի՛ տարակուսիր : Գուն տարիներով չէ որ յառաջ կ'երթաս, այլ օրերով : Հաւատա՛ ըսածիս . մինչև այսօր ես միթէ քու գէշութիւնդ ուզած եմ. ես շատ աշակերտներ ունիմ, բայց անոնցմէ ոչ մէկը չեմ սիրեր ինչպէս քեզ կը սիրեմ, օրովհետեւ դուն խօքս մահի կ'ընես ամէն կերպով : Եւ ես կը պաշտեմ քեզ իրբէ հարազատ զաւակս :

Այս խօսքերը ինձ ուժ տուին, և իմ մեռ-տորիս օրհնութիւնը անելով բեմ ելայ :

Կէտիկ-Փաշայի փայտաշէն թատրոնը շատ մեծ էր, իսկ բազմութիւնը թատրոնէն աւելի մեծ : Առաջին անգամ ըլլալով պիտի քննէին զիս հանդիսականները մեծ դերի մը մէջ, և եթէ արժանի չ'ընայ « առաջնութեան » տիիւրմ պիտի ստային : Անոնք էին մեր փոքրեւորները :

Յաջողութիւնը շատ մեծ եղաւ, և՛ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ փոխանակ տիիւրմի ոսկի մետալլ ստացայ :

Բայց ես ինձմէ միշտ դժգոհ էի : Գիտէի թէ ինչ է որ կը վրիպի անոնց արջէն . մենա-խօսութիւնն էր տկար կողմս : Մաստիկ կը նեղ-ուէի այդ միջոցին . չէի ցանկար մինակ մնալ բեմի վրայ . կարծեք երկու ուսերուս վրայ անե-րեղթ եձեռք մը կը ծանրանար : Իսկ երբ մե-նախօսութիւնը կը վերջանար, արգէն դերիս մէջ էի :

Այդպիսի սխաւ նախանձը :

Առաջին գերասանուհին, որ Պարզովեանին շատ մօտիկ էր, չհամաձայնեցաւ փորձուիլ Քաթերինի դերին մէջ :

Հայ հասարակութիւնն ալ ցանկութիւն յայտնեց զիս տեսնել առաջնակարգ դերերու մէջ : Բայց մենք մասնաւորաբար հայ ժողովրդի համար կը ներկայացնէինք կամ որդեգրութիւն և կամ հայ հեղինակներու գորուածներ :

Ռոմանոս Սէտեֆէանի գրած «Էփնձքի եղեռնագործութիւն» խաղին մէջ պիտի կատարէի

տիպար օրերողի դերը՝ Ներկայացման իրիկունը, խմբագիրներ, գրագետներ և քննադատներ, որոնց մէջ էր և Մինաս Չերազ, գրաւոր էին իրենց օժեկակը: Այս անգամ պիտի քննէին թէ՛ գերասանահին և թէ՛ հեղինակը:

Մինչև շորորդ արարուածը մեծ էր յաջողութիւն: Արարուածի վերջը, ունէի մեծ մե- նախաստեղծին մը: Խօսքերը պիտի ուղղէի շուրջս կանգնած պարոններուն: Կերպով մը՝ խաղին բարոյական դասը պիտի ըլլար աստիկա: Երբ ուղղեցի խօսքս Պէնյենանին, «Գո՛ւ տէր Հայր», քրքրաց ու հեռացաւ: Գարծուցի երես Նալ- եանի կողմը, «Գո՛ւ Միհրապ»։ Միհրապն ալ խնայով պիտաւ բեմին: Գարծալ Թոսպադեա- նին. «Գո՛ւ Վահրամ»։ ան ալ ինզպալէն մարե- լով հեռացաւ: Իսկ այդ միջոցին, Ռոմանոս Սէտեֆանեան, որ իր խաղին յուշարարն էր, կիգով շատ ծակէն դուրս ելած սկսաւ պոռալ: — Ըռնշանորդիներ, խաղին խերը անի- ցեցիք:

Ես որ տեսայ ծակէն դուրս ելած Ռոմա- նոսը, «է՛յ ա՛ս ալ փրու՛» ըսելով, բեմին մէջ- անդը կանգնած՝ անգրպիկի ջղային ծիծաղով մը սկսայ ծիծաղիլ ու լալ միանգամայն:

Այս տեսարանը կարծեմ՝ տեհց տասը վայր- կեան: Վարագոր ինչեցնելու նշանը ոչ մէկը կուտար: Իսկ ես անկորող էի անդէս հեռանա- լու: [Վերջնապէս հասաւ Մաղաքեան, փակեց վարագոյրը: Բայց իմ ջղային տապնապո դեռ կը շարունակուէր:

Հանգիսականներէն շատեր ներս խուժեցին ու սկսան զիս միթմարել:

— Գուք յանցաւոր չէք կ'ըսէին, յանցանքը գերասաններուն է ու հեղինակին:

Երկրորդ օրը, լրագրութիւնն ալ ներողա- միտ էր ինձ նկատմամբ: Բայց Պէնյենանին և հեղինակին քաղաքավար դաս մը տուին:

Ահա այս կերպով չկացայ հայ ժողովուրդէն արիւնդ ստանալ այդ գիշեր:

Թուրք քոմիթէի ազգեցութիւնն ալ զուար- ճութիւնները հետզհետէ կ'աւելնային տեսարանի վրայ: Այդ պարոնները մէն փորձի ներկայ կը գանուէին: Ու փորձերը այլ ևս կանոնաւոր չէին ինչպէս առաջ:

Օր մը, փորձի ժամանակ, ես նստած էի քուլիսին մէջ և ուշադրութեամբ կը հետեւէի

փորձին: Առիկ պէ՛տ ձեռքը բռնած ունէր փիկ- սին երկրորդ օրինակը: Թէև պէջին ուշադրու- թիւնը ըստ երևոյթի մէջին վրայ էր, բայց ես գգայի որ անոր աւշադրութիւնը իսկապէս իմ վրաս էր, և թէ բան մը կը պատրաստէր մտքին մէջ: Յանկարծ, իրր թէ անուշադրու- թեամբ, մտախցաւ ու գրկիս պիտի նստէր: Ես անմիջապէս երկու ձեռքով կռնակէն հրեցի, և տախտակամածին վրայ ինկաւ:

Յետոյ ռաքի ելլելով, բարկութեամբ պո- ռաց:

— Ե՛յ, ի՛նչպէս չէ. կոյսին դպանք, անմիջութեամբ փնտսուեցաւ:

Մաղաքեան, իսկոյն նստուելով պէյին վրայ, օտոկալի ապտակ մը տուաւ անոր:

Գործը մեծցաւ: Ոստիկանութիւնը միջ- մտեց, նոյնպէս և լրագրութիւնը: Մաղաքեան կերպով՝ ըր աղատեցաւ անոնց ձեռքէն, և մենք սուրիք մեր հրամարականը թուրքո-հայ թաա- րոնին:

Դ

Յաջորդ ամառնային «սէզոն»-ին էր որ Ֆո- տուլեանեան Պ. Գոսանեանի միջոցաւ վարձեր էր իւսկիւտարի Եղիկի թատրոնը, և ինքը կը բնակէր Ե՛լ-Մահալլէ կոչուած թաղը:

Մաղաքեանի հաւանութեամբ, գացի մաս- նակցելու Ֆատուլեանեանի խմբին, ուր և ծանո- թացայ Պ. Գոսանեանին:

Հազիւ մէկ քանի ներկայացումներ էինք տուած, Ե՛լ-Մահալլէն ամբողջովն հրոյ ճարակ եղաւ: Ֆատուլեանեանի զոյբերը, զգեստներն ու զքերը պրեցան, և իրքը հարկադրուեցաւ թողուլ խմբակաւութիւնը և մանել Վարդու- եանի թատրոնը իրր գերասան:

Ես մնացի անգործ: Իւսկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին հոգաբարձութիւնը Պ. Ս. Գոսանե- անի միջոցաւ առաջարկեց ինձ ամսական եօթը ոսկի նպատա, զովելով իմ պատուոյ նախանշա- ին պրուէթիւնս՝ որով հեռացայ թուրքո-հայ թատրոնէն:

Մերժեցի քաղաքավարութեամբ:

— Մենք երկու հոգի ենք. ես կարող եմ մայրս պահել: Մեծ ծախք չունինք: Կ'աշխատիմ, և կար ու ձեռագործ ընելով կ'ապրինք: Միմի- այն, կը ինչպրեմ, թող հոգաբարձութիւնը

ըլլայ ամբասնականի որ թող տայ ինձ ուսումնարանէն փոխ առնելու հարկաւոր եղած գործիքները: Ուսումնարանին մէջ կային կարի եւ ձեռագործի ամէն տեսակ գործիքներ: Խոստացան ինձ ընծայել ամէն գիւրումիս:

Ուրբաթ օր մը, մայրս հետ առնելով գաջի ֆիւշիկ-Չամրձա, ուր Թրքուհիներ յաճախ կը հաւաքուին զուարճանալու:

— Համբներ, ըսի, շատ գեղեցիկ զգեստներ կը կարներ, եւ ամէն տեսակ ձեռագործ: Չեզ ծառայելու պատրաստ ենք: Հասցէնիս այս ինչ փողոց այս ինչ թիւ:

Հետեւեալ օրը՝ արդէն բաւական յաճախորդ ունէինք: Կարերը շատ ածան կ'ընդունէինք: Օրինակի համար՝ հասարակ կերպասէ շրջագգեստ մը մէկ բուպիլի կը կարէի. երեակայեցէք սակայն, կոնակը ծուռ, քղանցքը կարճ: Երբ ինձ գիտողութիւն կ'ընէին,

— Այ հանձմ, կը պատասխանէի, ձեր կազմը ծուռ է. ես ի՞նչ յանցանք ունիմ:

Այս գործը երկու ամիս շարունակեցի: Ըյդ միջոցին Պ. Գոռան ամէն կիրակի ծաշէն յետոյ մեզ մօտ կուգար ինձ լուրեր բերելու Պ. Մաղաքեանին որ միշտ Բերա կը բնակէր, կամ հարցնելու թէ արգիօք ու է ե գործիքի պէտք ունի՞մ ուսումնարանէն:

Լուր օրերը աշխատութեամբ կ'անցընէինք. կիրակի օրերը կարծէք մէկ մէկ դար էին:

Մեր բնակարանը աղքատիկ ու փայտաշէն տուն մըն էր. մեր նստած սենսակէն կարող էինք չուանը քաշելով դուռը բանալ:

Երբ էր հասնէր Պ. Գոռաննանի այցելութեան ժամը, այն բուպիլին արդէն չուանը կը քաշէի, քաջ գիտնալով որ ան վարկեան մը իսկ պիտի չուշանար: Զսպելով ուրախութիւնս իմ մէջս, անտարբեր՝ բայց շատ քաղաքավար ձեռով կ'ընդունէի զինքը: Ան վերին ծայր ուրախ տրամադրութեամբ կը բարեկէր մայրս եւ զիս. մէկ քանի խօսք Մաղաքեանի, մէկ քանի խօսք թատրոնի, մէկ քանի խօսք քաղաքի եղելութեանց մասին. այսպէս՝ քանի մը ժամ խօսելէ յետոյ, կը հեռանար:

Մօրէն խնդրած էի որ զիս մինակ չթողու պարոնին հետ, եւ անոր մեկնելու պահուն՝ ինք ալ հետս գալ մինչեւ սանդուխը՝ զայն ճանա-

պարհ գնելու: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ կը վախնայի անոր հետ մինակ մնալու:

Կարծեմ վեցերորդ կիրակին էր որ Պ. Գոռան այցելութեան կուգար մեզի: Երկայն բազմոցին վրայ նստած էինք այդ օրը՝ երեքս, մայրս մէջտեղը, ես ալ կողմի ծայրը, պարոնը ձախ ծայրը:

Յանկարծ հարցուց ինձ.

— Օրիորդ, նախանձո՞տ էք:

Ես չուարեցայ.

— Չեմ հասկար, Պ. Գոռան, ի՞նչ կ'ուզէք ըսել:

— Օրիորդ, ներեցէք, ես թաքուն նպատակով չհարցուցի. ալ պարզապէս ուզեցի իմանալ թէ արդեօք այդ զգացումը ունի՞ք խնդրեմ, ըսէք, կ'աղաչեմ՝ ըսէք, նախանձո՞տ էք:

Այնքան պաղատեցաւ, որ վերջապէս մայրս հրամայեց ինձ որ պատասխանեմ:

— Դուք ինձ կը հարցնէք քաղաքութեանը կամ դաւանութեանը մասին այնպիսի կերպովորի մը որ զիս չեմ ճաշակած: Չեմ սիրած մինչեւ այսօրս, եւ չեմ կարող գիտնալ ապագան Կարող եմ միայն երեակայել որ լիքէ օր մը մէկը սիրեմ, չպիտի նախանձիմ, քանի որ քաջ գիտեմ թէ ան ալ զիս պիտի սիրէ: Ինձ համար ուրիշ մը գոյութիւն պիտի չունենայ, ուրեմն անոր համար ալ նոյնը պիտի ըլլայ. միայն, կրնայ ըլլալ որ փորձեմ զինքը:

— Ի՞նչպէս, օրիորդ, ըսէք՝ խնդրեմ:

— Բայց ի՞նչ պէտք կայ այժմ, քանի որ չեմ սիրեր ե ոչ որ կը սիրէ զիս:

Արկին մայրիկը միջամտեց:

— Օրինակ... ինչ բան... պատուիրել որ օրիորդ ***ը թեւը չաւնէ երբեք, տեսնելու համար թէ իմ խօսքս, իմ կամքս կարող է յարգել:

— Օ՛, այդ ի՞նչ դժուար բանով կ'ուզէք փորձել. ատիկա ամենագիւրին բանն է:

Քանի մը շարաւթ յետոյ, Մաղաքեան եկաւ ինձ ծանուցանելու թէ ինքը բռններ է Օրթագիւղի թատրոնը եւ անտեղ պիտի կատարէի առաջին դերերը: Պէտք էր նոյն գիշերն իսկ հաւաքել մեր գոյքերը եւ հետեւեալ առտուն կանուխ փոխադրուիլ Օրթագիւղ:

Այդ լուրը զիս ուրախացուց: Վերջապէս

Նորէն պիտի սկսէի իմ սիրած գործս : Այդ լուրը միևնոյն ժամանակ տրեցեցուց զիս . պէտք էր մնաս բարով ըսէի իսկիւտարի մէջ անցուցած կիրակիներուս :

Յանկարծ փողոցէն լսեցի ծանօթ ոտնաձայնը : Անգղալարբար՝ քաշեցի չուանը , « Պ. Գօռանն է , ըսելով : Ան , ստիպուած , Ներս մտաւ : Բայց ա՛յ այն ուրախ մարդը չէր . տխուր էր և յուզուած : Մոռցաւ որ Մաղաքեան և մայրս նստած են :

— Օրի՛որդ , ըսաւ , Օրթագիրդ երիտասարդութիւնը ձեզ գլխէ պիտի հանէ :

— Պարոն Գօռան , իսկիւտարի երիտասարդութիւնը չկրցաւ զիս գլխէ հանել , կ'ապահովցնեմ՝ ձեզ որ Օրթագիրդ երիտասարդութիւնն ալ չի յաղորդեր :

Անոր մեկնելու միջոցին , աչքով մօրս Նշան ըրի որ հետեւի ինձ , բայց մայրս չհասկցաւ : Մտիպուած՝ ձրագն առի և հետեւեցող պարոնին շատանք սանգուխի գլուխը : Այդտեղ , մէկ ձեռքը գնելով չուանի վրայ , միւս ձեռքը ինձ երկնցուց՝ մնաք բարով ըսելու : Եւ երբ ես ձեռքս երկնցուցի , յուզուած՝ համբուրեց ձեռքըս , չուանը քաշեց և հեռացաւ :

Չեռքէս ձրագն ընկաւ : Նստած՝ սանգուխին վրայ , թէ՛ կ'ամչնայի , և թէ՛ ուրախ էի : Չէի ուզեր ձեռքս տեղ մը դպցնել՝ որպէս զի չապականուի :

Վերջապէս՝ տեղէս վեր կենալով , մտայ սենեակ : Կարծեցի թէ անոնք կարդացին երեսիս վրայ ինչ որ տեղի էր ունեցեր սանգուխին գլուխը :

— Մայրի՛կ , գոչեցի յուզուած , ես քեզի աչքով Նշան ըրի , դուն չեկար , զիս մինակ ուղարկեցիր , ան իմ ձեռքս համբուրեց :

Մաղաքեան անմիջապէս պատասխանեց .

— Այ՛ի՜նչ . ան քեզի շատ կը հաւան . ինձի խօսեր է այդ մասին : Դեպ ի քեզ շատ մաքուր զգացումներ և մտածումներ ունի :

Տեղափոխուեցանք Օրթագիրդ : Մեր տան դիմացը սենեակ մը վարձեր էր Պ. Գօռանը : Թատրոնը սաստիկ կը սիրէր , և ուզեր էր Ներկայացման իրիկունները բացակայ չմնա՝ և զի՛շերելու համար այդ սենեակը վարձեր էր :

Ե

Այդ « սեղան »ը պոլսահայ թատրոնի ոսկեգարն էր : Մեր խումբը կազմուած էր Եսայէս . Մաղաքեան՝ խմբապետ և ընթերցող , Աղաման , Մնակեան , Միտակ , Թրևանց , Անտոն Ռչաուանի , Վարժապետեան , Էն . Հրաշեայ , Ատողիկ , տիկին Վալիտեան և Սիրանոյշ , զոր « փէր » տ'Արեցցօ , ի մէջ Մետածձայի գերին համար պատրաստեցի և ընդունուեցաւ : Մեր խաղացանքն էր՝ Փարիզու աղիսներ , Սեր առանց համարումն , Երկու յիւնապէս , Փիւր տ'Արեցցօ , Քարերիմ Հովուադ , Արեան բիծ , Լիսնի տերահանդակ , Լիւսի Տիսիւն , Սանդուխտ , Նենգ և Հաւատարմութիւն , Արայն զօսուի , Էն . :

Ներկայացումները կը տրուէին Բարեսիրաց ընկերութեան թատրոնը : Շատ խորհրդաւոր էր . դպրոցի բակը՝ թատրոն , դիմացն ալ եկեղեցի :

Այս երրորդութիւնը դուրս էր վաներ Օրթագիրդէն իտալաբը , և իսկապէս՝ Օրթագիրդ Պոլսոյ Հայոց ամենէն լուսաւորեալ թաղն էր : Այնտեղ Հայերը մեծամասնութեամբ շատ լաւ հայերէն կը խօսէին , կրթուած էին և ուսեալ : Այդ միջոցին , լեզուաբանական պայքար կար . ժողովուրդը երկու մասի էր բաժնուած . Յակոբ պէյ Պալեան և Տօթթ . Ռուսիոյեան աշխարհաբարը զարգացնելու և կոկնդու ուղղութեան պարագլուխներն էին , իսկ Նմանուէլ Եսայեան՝ գրաբարին : Ռուսիոյեան դպրոցին համար՝ հօդեղաւորդին հօդաւորդի պէտք էր ըլլար , մօրեղաւորդ՝ մօրաք , հօդեղաւորդ՝ հօրաք , պատուը՝ տիպար : Աղամանին և ինձ առաջարկեր էին ամէն մէկ տիպարի և հօրաքի համար՝ զոր պիտի նրտասանէինք բեմէն՝ մէկ ոսկի օսմանեան : Անոնք՝ ձեռքերին թռնած մատիտ և թուղթ , նստած էին օթեակին մէջ մեր տիպարներուն հաշիւը նշանակելու : Պէտք է ըսել որ երկուքնուս ալ հաճելի էր տիպար բառը , լաւ կ'արտասանուէր՝ բեմէն : Ասկից զատ , գիտելինք որ ամէն մէկ տիպար կ'արժէր մէկ ոսկի : Ռուսի՛ փոխանակ մէկ տիպար ըսելու , կ'ըսէինք՝ տիպար , տիպար : Այդ միջոցին , ժողովուրդն մէջէն կը լսուէր Նմանուէլ Եսայեանի ձայնը՝ Տէ՛ր , տէ՛ր . բայց մենք ուշադրութիւն չէինք դարձնել :

Ամէն մէկ ներկայացման իրիկուն, Ազատեան և ես իր ստանայիք յիսունական ոսկի Յակոբ պէկէն :

Մէկ ամիս հայիւ անցեր էր "սեզօնէի սկիզբէն" . գիշեր մը , թատրոնը պէտք էր լաւանի վերածուէր : Թօփհանէլեան պիտի խօսէր , չեմ յիշեր ինչ բանի մասին : Ի՞նչ իրիկուն , ես չգացի թատրոն , բայց Պ. Գօսան այնտեղ էր : Ես՝ սենեակս նստած , մուծ տեղը , կը սպասէի անոր վերադարձին :

Կէս գիշերին , լսեցի ոտնաձայններ հեռուէն , և Օր. " " օր ձայնը .

— Թեկերիդ ինձ չէ՞ք շնորհէր , Պ. Գօսան :

— Խնդրեմ , ըսաւ ան ու թէ թուաւ օրիորդին : Միտան ալ կ'ընկերակցէր անոնց :

Երբ հասան օրիորդի դրան առջև , խնդրեց որ մանկն սուրճ մը ընդունելու : Երկու պարոնները հայիւ թէ համաձայնութիւն յայտնած էին , ես բացի պատուհանս : Զիտ որ տեսաւ Պ. Գօսան ,

— Օրիորդ , խնդրեմ , զուգ ալ եկէ՛ք , ըսաւ , օրիորդը կը խնդրէ որ գաւաթ մը սուրճ խմենք :

— Էտտ շնորհակալ եմ , ինձ համար արդէն ուշ է , ըսի , պատուհանը փակելով ինկայ բազմոցին վրայ և կուշտ մը լաց եղայ :

Յանդուգ իրիկունը պիտի ներկայացնէինք Նեմօ և Լաւաւաւուրիսին :

Երբ գիշեր , Պ. Գօսան կանուխ եկաւ քուլիսները . բայց ես չբացի դուռս , մինչև վարագորդը բացուելու բողբոս : Ետեստատած , գնաց Կիսակէն խնդրելու ,

— Միտան , գնա՛ ըսէ՛ , 'անգամ մը թող լսէ գիտ :

Վերջապէս , Միտանին անալով , բացի դուռս : Ներս մտան :

Գօսան կուլար , կը պաղտաւեր .

— Ներե՛ , ներե՛ , ներե՛ :

— Զեմ հասկար ձեզ , պարոն . ի՞նչ նեքեմ : Գուցէ ինձ բան մը չէ՞ք բերի :

— Օ՛ , գիտեմ . դուք ինձ ըսիւր էիք այդ օրիորդը թէս չառնել . իսկ ես ախի :

— Գուցէ շատ սխալիւր էք , այդ խօսքը ձեզի համար չըսի . ես գիւս չեմ սիրած :

— Մի՛ ըսիւր այդպէս , գուցէ գիտ կը սիրէիր , ես ալ քեզ կը սիրեմ :

— Գիտէ՞ք ինչ , պարոն , ցաւալի է որ տեղի եմ տուեր ձեզի կարծել թէ ես ձեզ կը սիրեմ : Ո՛չ , ես ձեզ յարգած եմ իբր ամենալաւ բարեկաւ , ուրիշ ոչինչ :

Ես դուրս ելայ սենեակէն :

Ինձ համար "պահս" էր այդ պարոնը : Ցանկուեցայ երկու շաբաթ , ամէն գիշեր լաց ըլլալով : Յետոյ անցաւ :

Զիտ ամուսնութեան ուզողներ պակաս չէին , թէ՛ հարուստ և թէ՛ միջակ դասակարգէն : Բայց ոչ մէկը զիս կը հետաքրքրէր :

Յակոբ պէյ 'Պալեան կը ցանկար որ ես Ազատեանի հետ ամուսնանայի : Ազատեան կուգար պէրին ցանկութիւնը յայտնել ինձ : Ես լուռ էի , և չէի պատասխաներ , բայց օր մը ուզեց անպատշառ կարծիք իմանալ :

— Ազատեան , գիտե՛ս ինչ , երկու լաւարկադասներս չենք կրնար մէկ շուտնի վրայ խաղալ :

Կը բարկանար , բայց քիչ մը յետոյ կը մոռնար ու կ'ըսէր .

— Է՛իք պիտի երթանք , օրիորդ , չի՞ք պիտի երթանք :

Կը շարունակուէր ամէն ներկայացման յիսունական ոսկին : Ես այդ դրամը կուտայի մօրս : Ազատեան նոյն գիշերն իսկ կը հալեցնէր . առնելով հետը Օրթագիւղէն քանի մը ընկերներ , կը վարձէր առաջին կարգի կառք ու կ'երթար Բերա՝ մինչև լոյս կը Երևանը ունեցածը , նոյն իսկ շատ անգամ ժամացոյցը գրաւ գնելով առուստ և կը դառնար Օրթագիւղ :

Մենք ընդունուած էինք առաջին սալօնեալուն մէջ : Առանց Ազատեանին և ինձ՝ երեկոյթ չէր ըլլար :

Գիշեր մը , Նշան Օտեան եֆէնտիի տունը երեկոյթ կար : Գիւղին բոլոր մեծամեծները այնտեղ էին : Յակոբ պէյ ինձ առաջարկեց ամուսնանալ Ազատեանի հետ :

— Ո՞վ գիտէ , թերեւ մէկ ուրիշին կրնն ըլլաւ և հայ բեմը զրկուի քննէ : Ազատեան գեղեցիկ է , լաւ արթիւն է , և քեզ շատ կը սիրէ :

— Պէ՛ն , ներեցէք որ ձեր կողքը կը կորեմ : Ան գիտ չէրիւր սիրել : Անոր սերը հինգած է , իսկ իմ շատ նոր , Հին կտորը նոր կարկան չի բռնէր :

Երբ միջոցին , երաժշտութիւնը քաթրիլ

կը ծանուցանէր: Ներողութիւն խնդրելով հեռացայ: Խոտասցեր էի պարոնի մը՝ հետը պարել:

Աղաման, Յակոբ պէյի մօտէն գալով սրահ, ընդհատեց պարը, և սկսաւ պղաւել:

— Օրիորդ, դուք զիս խէժէ գնդակ էք դարձուցեր, երբեմն օդը կը բարձրացնէք, երբեմն գետնին կը հաւասարցնէք: Այո՛, պարոններ, ես օրիորդ մը կը սիրեմ, թէ և ան գեղեցիկ չէ, աչքին մէկը կոյր է, ոտքը կաղ, ինքը տգեղ և երեսը չեչուտ, բայց անոր սիրտը ազնիւ է, ան զիս կը սիրէ, ես ալ ան կը պաշտեմ, և պիտի ամուսնանամ հետը:

Պարսին մէջ ծիծաղ յարուցին այս խօսքերը:

— Պարոն Աղաման, ըսի, ոչ որ ձեզ կ'արգիլէ ամուսնանալ անոր հետ. միթէ դուք ազատ չէ՞ք:

Զեմ յիշեր ո՛րքան ժամանակ էր անցեր, որ մը Օրթագիւղի երիտասարդութիւնը պիտի ներկայացնէր խաղ մը՝ յօգուտ աղքատներու: Ինչո՞րքն էին Մարգարեանէն որ ան ալ իր խմբով ներկայացնէ զաւելուսիս խաղ մը:

Սիրողներու փորձերը ձեզ ծանօթ են. ժամանակին չէին եկեր, և կը փորձէին ուշ:

Գացի թատրոն: Սենեակս գեռ. չէի մտեր, տեսայ որ սիրողները կը փորձեն: Հետաքրքրուեցայ անենէ և նստայ առաջին օթեակը, ուր կը գտնուէր տիկին Վալիտէնան:

Մեր օթեակին կրթնած էր երկայն հասկով ու թափանցիկ գէմբով համեստ երիտասարդ մը, որ սիրար կը ծխէր: Ուշադրութիւնս գրաւեց. նայեցայ պարզապէս: Մեր աչքերը իրարու հանդիպեցան:

Պարոնին ձեռքէն սիկարը վար ինկաւ: Ես ետ քաշուեցայ: Տիկին Վալիտէնան ինձ դարձաւ:

— Ի՞նչ ըրի՞ր խեղճ տղուն որ ապշեցաւ ձեռքէ:

Քիչ յետոյ գացի սենեակս քաշուեցայ:

Մեր զաւելուսիս միջոցին, կը տեսնէի բեմէն նոյն երիտասարդը որ նստած էր ժողովրդի մէջ՝ մտածկոտ, տխուր:

Հարա՞ծ մը յետոյ, փորձի ժամանակ, ինձ նամակ մը բերին:

Աղաման բարձրաձայն գերասաններուն ըսաւ.

— ՕՏՕ՛, մեր օրիորդը սկսեր է գրսէն նամակներ ստանալ:

Նամակը բացի, յանձնեցի Մնակեանին:

— Ես գաղտնիքներ չունիմ, խնդրեմ՝ կարգացէք ամենուն առջև:

Մնակեան աթոռի մը վրայ ելլելով, սկսաւ բարձրաձայն կարգալ նամակը: Պարոն մը, յայտնելով ինձ իր սէրը, կը խնդրէր խղճալ իրեն: Եթէ իզճալի, յառաջիկայ ներկայացման, «Փարիզի աղքատներուն մէջ», առաջին անգամ բեմ դուրս եկած ատենս, թաշկինակ ձեռքս պետք էր ունենայի: Այն ատեն, պարոնը ճակատը պիտի սրբէր իր թաշկինակովը, և ես պիտի տեսնէի թէ ո՞վ էր նամակին հէղինակը: Նամակը ստորագրութիւն չունէր:

Այս որ լսեցին գերասանները, խնդրեցին ինձմէ որ այդպէս վարուիմ:

Ներկայացման ժամանակ, երբ առաջին անգամ բեմ դուրս եկայ, ձեռքս բռնած էի մանշօն: Աղաման, որ կը կատարէր եղբորս դերը, ծաղիկ գնեց ինձ նուիրելու: Ձեռքս մանշօնէն դուրս քաշած միջոցիս, թաշկինակս վար ձգեցի: Եւ երբ գետնէն վեր աւել, նայեցայ հասարակութեան: Ինձ հետ նայեցաւ Աղաման ինչպէս և Մնակեան որ բռնի վրայ էր այդ պահուն՝ Պաշտօնողի դերին մէջ. բայց ոչ որ երեսը սրբեց:

Խրկորդ օրը, նամակ մը ես բերին մեր տունը: Այդ անձանօթ պարոնը կը յայտնէր թէ չէր կարողացած երեսը սրբել, որովհետեւ Աղաման և Մնակեան ալ ուշադրութիւն էին զարձուցած: Այս անգամ ես նա իր ցուերուն վրայ խօսելէ յետոյ, տտորե. դրած էր իր անուան սկզբնատառերը, Ա. Ս. Գ:

Ներկայացման երեկոյին, հարցուցի թէ ի՞նչ է այդ պարոնի անունը — իմացայ որ Անտոն Ս. Գարա է: Այժմ գիտէի թէ ո՞վ է նամակ գրողը:

Ստացայ երրորդ նամակ մը, որուն մէջ կար սիրուն մատանի մը, մէջի կողմը գրուած. «Ծիծէ՛ գիտ»: Այլ ևս չպատասխանել կարելի չէր:

Տարի նամակը, նոյնպէս և մատանին, Մարգարեանին և ըսի.

— Ետ տուէք պարոնին թէ՛ նամակը և թէ՛ մատանին. Գեռ կանուխ է ինձ համար պատկուելու մասին մտածել:

Մաղաքեան, յանձնելով մատանին, յայտնիր է որդու մա: Բայց պարոնը, Մաղաքեանի ներկայութեանը, մատանին նուիրեր է ծառային: Դերասանները արդէն Օրթագիւղի մէջ տարածայններ էին այս ղեպքը: Պարոնին ընկերները ծիծաղելով կ'ըսէին.

— Ան քեզ հետ չ'ամուսնանար: Դուռն քանի՛րորդ թնկնածուն էս:

Օր մը՝ ուղարկեր էր իր բարեկամներէն մին, խնդրելու համար որ երկու բոլոր լսեմ գիրքը, և եթէ չէի ցանկար իրեն հետ ամուսնանալ, ուղղակի ըսել իրեն, որպէս զի ինքն ալ յոյսը կորէ:

Մայրս ըսաւ. «Թող գայ»: Իսկ ես խնդրեցի որ գայ փողոցի պատուհանին մօտ և զրոնէ խօսի: Մեր պատուհաններուն բարձրութիւնը մարդու հասակ էր: Այդպէս ալ եղաւ: Եկաւ կէս-գիշերին պատուհանին առջև, բարեւեց զիս և լռեց:

Ես խղեցի լուռութիւնը:

— Պարոն, դուք ուղեր էք ինձ հետ խօսիլ. խնդրեմ, ինչ որ ունիք ըսելու՝ շուտ ըսէք: Կարող են տեսնել, և լաւ չ'ըլլար:

— Ինչ որ ըսելու եմ գիտեմ արդէն, ես առանց քեզ չեմ կարող պահիլ:

— Մեր միութիւնը անկարելի է, քանի որ դուք պապական էք և ես լուսաւորչական: Դուք փնտնեցէք պապական օրիորդներէն ընկեր մը ձեզ համար, ես կ'ամուսնանամ լուսաւորչական երիտասարդի մը հետ:

— Եթէ դուք Տէրայ ըլլայիք, հաւատացէք այս վայրկեանիս կ'ընդունէի մովսիսական կրօնը: Դուք ինձ ըսէք ձեր վերջին խօսքը: Եթէ ոչ ըլլա՞յ ձեր ըսելիքը, այն առանձն գիտցէք որ իմ մահուանս գատաժիւր կարգացած պիտի ըլլայ:

— Գիտե՞ք որ ես մայր ունիմ, նոյնպէս Մաղաքեանը որ իմ հայրս է ու մենտորս. ուստի պէտք է անոնց ալ խորհուրդ հարցնեմ: Վաղը՝ Մաղաքեանէն կ'իմանաք իմ վերջական պատասխանս:

Երկրորդ օրը, Մաղաքեան գնաց կրկին յայտնել թէ օրիորդը կը մերժէ ամուսնանալ, Նպաստի ներկայացման Ժամանակը հասեր էր: Առաջին նպատակ իմս էր: Չեմ յիշեր խաղը ի՞նչ էր: Օրթագիւղի փողոցի փայտաշէն

թատրոնին մէջ՝ մէկ աթոռի փոխարէն երկուք էին դրած: Օթեակներու տոմսակներուն վրայ գին չէր նշանակած Մաղաքեան: Այդ իրիկունը, ստացայ շտաբերէն՝ պահարանի մէջ ներփակուած դրամատոմսեր, ամենաքիչը՝ հինգ ոսկինոց. յետոյ, Յամրո պէյ Պալեանէն յիսուն ոսկի, տիկին Պալեանէն յիսուն ոսկի, Արբաշամ փաշա Երամեանէն յիսուն ոսկի, Սիմոնովիչէն քսանուհինգ ոսկի. վերապէս, զուտ հասոյթ՝ երեք հարիւր յիսուն ոսկի ստացայ:

Յաջորդ շարժու նպատակը Ագամեանինն էր: Ան ալ ստացաւ նոյնքան:

Պ. Բաշինջաղեան, Ագամեանի մահուան տանամանակի առթիւ գրելով, ըսեր էր թէ անիկա՝ առաջին անգամ ըլլալով ձեռքը ունեցաւ հարիւրնոց մը, գլուխը դրաւ սիլինար ու շտապեց ղէպ ի կողմէս: Ո՛չ, պարոնը կը սխալէր: Ագամեան գլուխը սիլինար դրաւ ո՛չ պոլսեցուց դրամներով ո՛չ կովկասեցուց: Անիկա որդին էր Հերոնիմոս աղային որ Պոլսոյ մէջ բարեկեցիկ դասին կը վերաբերէր: Չեմ գիտեր ի՞նչ ցաւ է դարձեր մեր բոլորիս՝ որ մէկ գրող կամ դերասան մեծ ցոյց տալու համար՝ կ'ուզենք որ ան աղքատ, լքուած, փողոցները մնացած ըլլայ: Ըստ իս՝ Ագամեան անով էր մեծ, որ ունենալով բարեկեցիկ վիճակ, թողուց ու փարեցաւ փշոտ ասպարեզին:

Ներկայացուցները վերջացան: Այլ ևս չէի տեսներ Աստուծոյ Գարան սրահին մէջ: Բայց պէտք կը զգայի զայն տեսնելու:

Ես տարացայ, զիս վերջին ծայր թոյլ զգացի: Կուգար տըթըմ, Շիշմանեան (Երեւնոյ) և ուրիշ բժիշկներ, կը հարցնէին թէ ի՞նչ կը զգամ: Ես կը պատասխանէի թէ գլուխս կը ցաւի: Կը ստէի: Սիրտս էր որ կը մաշուէր, բայց չէի ուղեր խոստովանիլ:

Մտնեան որ մը եկաւ ինձ մօտ ու խնդրեց. — Ըսէ՛ ինձի, սիրելի՛ աղջիկս, ի՞նչն է որ կը մաշուիս: Կ'երգնում որ մէկուն չեմ ըսեր: Այն առան ըսի.

— Աճէն իրիկուն, մութ տեղը ման կուգայ Աստուծոյ Գարան. կը լսեմ անոր ոռքի ձայնը, բայց հպարտութիւնս չի ձգեր որ պատուհան ելլելով տեսնեմ գիրքը: Իսկ ես պէտք կը զգամ գիրքը տեսնելու:

— Կ'աւ, եթէ կը սիրես, հապա ինչո՞ւ

չես ուզեր ամուսնանալ Հետք : Ան պատրաստ է :
Իսկ զձեռն մինչև առտու փողոցները կը թափառի :

— Ո՛չ, Մնա՛կ, կարծեմ թէ՛ աս ալ կ'անցնի :
Ես կը վախեամ ամուսնութենէն : Ո՛վ գիտէ ,
կարելի է մեր բնութիւնները չլարարին : Ես
լսեր եմ որ անոր ընտանիքը չ'ուզեր զիս : Ես
ալ չեմ ցանկար անոնց որդւոյն Հետ պսակուիլ :

— Կ'ուզէին ներկայացնել "Հաւատք, Յոյս ,
Աւեր" , ըսաւ Մնակեան , բայց տեսնելով որ դուն
տկար ես , անոնք յետաձգեցին : Ես կ'ըսեմ թէ
կարող ես , այն պայմանով որ փորձերը քու
տունդ կատարուին : Այդ իրիկունը , ան ան-
պառճառ թատրոն կուգայ , դուն ալ կը տեսնես
ու կը հանգստանաս :

— Ի՛նչպէս , Մնա՛կ , միթէ՛ ես կարող եմ
ներկայացում տալ :

— Կարող ես , կարող ես , ըսելով Հետացաւ ,
Փորձերն ըրի՛նք մեր տունը : Ներկայացման
իրիկունը , չեմ գիտեր ի՛նչպէս գացի թատրոն :
Կիսով չափ լեցուն էր : Առաջին արարուածէն՝
արդէն ուժեւրա սպառուեցան : Ան նստած էր
օթեակի մը մէջ՝ բարեկամի մը հետ : Երբ վա-
րագոյրը իրեցուցին , Մնակեան ին ըսի .

— Ա՛յո, Մնա՛կ , կարողութիւն չունիմ ոտքի
վրայ կանգնելու : Ի՛նչպէս պիտի տանիմ մինչև
վերջը :

— Ես քեզ կ'ազատեմ զերեդ , ըսաւ :

Ես ոչինչ հասկցայ : Այդ թատրոնին մէջ ,
լուսաւորութիւնը հասարակ լապտերներով էր :
Քուլիսներէն կախուած էին քանի մը լամպար-
ներ : Մնակեան կանգնելով զարկաւ քուլիսին ,
լամպարներէն մէկ քանին վար ձգեց , փոքրիկ
վերջ մը ստացաւ գլխէն : Ցախտակամանին վրայ
լամպարին մէկը բռնկեցաւ : Մնակեան ուշա-
թափ եղաւ , և ներկայացումը իսպառուեցաւ :

Ես , զարմացած ու գոռ ելած , տուն գացի :
Չէի կարծեր թէ այդպիսի բան մը կարելի էր
ընել :

Այդ տարօրինակ ներկայացումէն յետոյ ,
գերասանները ցրուեցան , ամէն ոք իր տեղը
գնաց , "սեզոն"ը վերջացաւ :

ՀՐԱՑԱՆԱԾ

(Շարունակելի)

ՀԱՅ ԷՋԵՐ

ՏԱՂ ՍԻՐՈՅ

Արեւն սիրով պիտի , զէմ չպիտի ճարով ,
Քեզ ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով :

Ես ա՛յ վարդ ու մանուշակ դու անուանո՞ս ,
եղ կամկար փայլէ՛ն երբան՝ մեզի մօտ .
Դու մարդ ես քույրանէ , ծեղկոյի տարինո՞ս .
Քեզ ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ (1) կուգամ , դուն ծիծաղելով :

Այսօր գարունն եկի , ամիսն է մայիս ,
Այդ եմ ծով ալիւրովի խաղաւ կու ցայիս ,
Երբո՞ր նման փայլեա՛ խլիլիս կու ցայիս .
Քեզ կ'ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով (2) :

Երեքդ կարմիր է զէս կախաւ արեւն ,
Իմացա՛ր , ինչ եղայ ես ի քո սիրուն .
Քանի՞ մէկ կու պանծա զու զիս երեւուն .
Քեզ ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով :

Այլվրից քո քուլիս է , ընձից է կամար ,
Երեքդ լոյս կուտայ իմ զգամ ու դամար .
Դու մի՛ մեռնիր , մեղի ես , մեռնիմ ինչ համար .
Քեզ ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով :

Երեքդ լոյս կուտայ զէս զդարեւին ,
Խղճօր ես՝ կու փայլիս ներքեւ տեղին ,
Քեղեմ զասիլն ինձի մեռնի կ'երևին .
Քեզ ասեմ՝ ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով :

Ծոցդ զրգած քամակալ , ներմակ իմուս է ,
Պոկիմերդ շաւար շաւար ու ճուս է .
Անե՛ի կու սիրելի զեղ՝ լեզուդ անուս է .
Քեզ ասեմ , ինձ լրտէ՛ , կարմիր ու ներմակ ,
ես լալով ծառ կուգամ , դուն ծիծաղելով :

1) Ձեռագրին մէջ՝ տուն :

2) Ձեռագրին մէջ այս տողը կը պակսի :